

**ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ім. Г.С. Костюка
АПН УКРАЇНИ**

ТИЩЕНКО ЛІЛІА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 159.922.8.61 – 057.875 (043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ
СТУДЕНТІВ З ОБМЕЖЕНИМИ ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ
МОЖЛИВОСТЯМИ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України, лабораторія екологічної психології

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор **Швалб Юрій Михайлович**
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра соціальної роботи, завідувач

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Саннікова Ольга Павлівна**
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені
К.Д.Ушинського, кафедра загальної та диференційної психології, завідувач

кандидат психологічних наук, професор **Євдокимова Наталя Олексіївна**
Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського, кафедра
теоретичної та прикладної психології, доцент

Захист відбудеться «_» _____ 2010 року об __ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г.С.Костюка АПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України

Автореферат розісланий «__» _____ 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Л. Зливков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Вивчення психологічних особливостей та динаміки особистісних змін у людей з обмеженими функціональними можливостями, а також здійснення кваліфікованого психологічного супроводу представників даної категорії, належить до числа актуальних соціальних проблем на сучасному етапі розвитку суспільства.

Недостатній рівень розвитку комунікативних навичок та компетенцій, знижений рівень адаптаційного потенціалу, наявність внутрішньоособистісних конфліктів, невизначеність життєвих планів та установок, невміння повноцінно інтегруватися у суспільстві, відчуття власної неповноцінності та неспроможності у молодих людей з обмеженими функціональними можливостями на фоні їх прагнення до самоактуалізації та самореалізації викликають значну низку особистісних та соціально-психологічних проблем. Особливо гостро ці проблеми проявляються в ситуації інклюзивного навчання, хоча така форма вважається найкращою у вирішенні завдань психологічної реабілітації та соціальної інтеграції молоді з обмеженими функціональними можливостями.

У загально психологічному плані проблема життєвих перспектив та життєвих орієнтацій особистості, психологічні аспекти сенсу життя та прояви мотиваційних особистісних криз висвітлюються в працях як зарубіжних (А.Адлер, Е.Берн, Е.Еріксон, Ш.Бюлер, Ж.Піаже, К.Юнг), так і радянських та вітчизняних вчених (Д.О.Леонт'єв, О.А.Бодальов, К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Анан'єв, Є.І.Головаха, О.О.Кронік, Б.Є.Чудновський., В.І.Лубовський, Н.А.Курганський, А.В.Квасенко, В.В.Ковальов, Ф.Р.Вейс, О.В.Єфремова, В.А.Роменець, С.Л.Рубінштейн, Л.В.Сохань, Т.М.Титаренко та ін.).

Активне усвідомлення власного життєвого шляху особистістю припадає на юнацький вік, який у науково-психологічних дослідженнях розглядається як час відповідального життєвого самовизначення особистості (Е.Еріксон, О.М.Леонт'єв, Л.С.Виготський, І.С.Кон, М.Р.Гінзбург, Є.І.Головаха, Л.І.Божович, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, М.Й.Боришевський, Т.М.Титаренко, Н.Є.Бондар, В.О.Татенко, Р.Ф.Пасічняк, І.С.Булах, І.В.Нікітіна, С.М.Панченко). Суттєвою особливістю юнацького самовизначення виступає його орієнтованість на майбутнє (І.С.Кон, Л.І.Божович, Л.О.Регуш та інші). Наявність зрілих, сформованих уявлень щодо власного майбутнього в юнацькому віці стає можливою та необхідною передумовою подальшого розвитку особистості (Л.І.Анциферова, Л.І.Божович, Є.П.Авдуєвська, С.А.Баклушинський, Д.А.Ахмеров).

Роль феномену життєвої перспективи у специфічній ситуації обмеженості функціональних можливостей людини, а також особливості самосвідомості людей цієї категорії розглядаються в працях В.Е.Чудновського, О.В.Суворова, В.Д.Москаленко, В.Г.Булигіної, А.А.Ністратова. Проведені дослідження збагатили психологічну теорію та соціально-психологічну практику, разом з цим, вони не охоплюють усієї проблематики соціально-психологічних та особистісних змін, які виникають в ході інтеграції у суспільстві осіб з

обмеженими функціональними можливостями.

Проблема взаємозв'язку соматичного та психічного компонентів, співвідношення між системами тілесної організації та психічними утвореннями індивіду виступає однією з провідних проблем в психології тілесності. Предметом самосприйняття та самооцінки індивіду виступає власне тіло, власні здібності, власні соціальні відношення, а також безліч особистісних проявів. У ряді досліджень (О.Т.Соколова, А.Ю.Рождественський, М.Пауелл, В.Н.Куніцина, А.Лоуен, Т.Кеш) образ тіла розглядається як складне структурне утворення, що включає когнітивну, емоційно-оцінювальну та регулятивну складові. Певні характеристики тілесної організації виступають важливими чинниками загального психоемоційного розвитку індивіду, а також вагомими детермінантами визначення ним майбутньої траєкторії власного життєвого шляху (Ш.Бюлер).

Соціальна реабілітація, як процес засвоєння індивідом певної системи знань, соціальних норм, цінностей та оволодіння навичками соціальної комунікації і взаємодії, виступає засобом соціальної інтеграції осіб з обмеженими можливостями та є механізмом створення для них рівних можливостей. Складовою процесу соціальної інтеграції молоді з обмеженими функціональними можливостями є навчання у ВНЗ, а однією з найбільш прогресивних форм є інклюзивна модель, яка забезпечує можливість отримання якісної освіти (А.А.Колупаєва, Ю.М.Найда, Н.З.Софій, М.В.Ворон, О.М.Таранченко, Л.І.Даниленко). Вивченню специфіки процесу навчання студентів з обмеженими функціональними можливостями присвячені роботи В.Засенко, К.Кольченко, П.Таланчука, М.Томчук, А.Шевцова, І.Іванової.

Проблема самовизначення та самоактуалізації, неузгодженість реальних уявлень особистості щодо себе з реаліями життя, зміни у структурі ціннісних орієнтацій в ході ефективної або неефективної інтеграції у суспільстві молодих людей з обмеженими функціональними можливостями, досі залишається недостатньо вивченою. Це значно ускладнює пошук найбільш дійових шляхів та сприятливих умов здійснення успішної самореалізації та інтеграції особистості щодо вимог сучасного життя. Поза увагою залишилося вивчення специфіки будування життєвих перспектив студентами з обмеженими функціональними можливостями, тому наше дисертаційне дослідження присвячено проблемі визначення психологічних особливостей життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідних тем лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України «Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя» (№ держреєстрації 0103U000816), «Еколого-психологічні чинники якості життя в умовах розвитку сучасного суспільства» (№ держреєстрації 0107U001225). Тема дисертації «Психологічні особливості життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями» затверджена на засіданні Вченої ради Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України (протокол № 11 від

22.12.2005р.) та узгоджена з бюро Ради із координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 19.06.2007р.).

Об'єкт дослідження – становлення психологічної структури життєвих перспектив в юнацькому віці.

Предмет дослідження – психологічні особливості життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями.

Мета дослідження – визначити особливості включення учбово-професійної діяльності студентів з обмеженими функціональними можливостями в загальну психологічну структуру життєвих перспектив та розробити на цій підставі модель психологічного супроводу і сприяння у подоланні їх особистісних проблем.

Гіпотеза – психологічна структура ставлення студентів-інвалідів до наявного обмеження функціональних можливостей є значним негативним чинником при побудові ними власних життєвих перспектив, а подолання виникаючих психологічних бар'єрів можливе за рахунок впровадження комплексної психологічної роботи з цією категорією студентів, яка має будуватися за принципами психологічного супроводу та підтримки.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати основні теоретичні підходи щодо вивчення проблеми життєвих перспектив та смисложиттєвих орієнтацій особистості.
2. Визначити вплив сприйняття власної тілесності на формування життєвих перспектив у осіб з обмеженими функціональними можливостями.
3. Дослідити особливості психологічної структури учбово-професійної діяльності у ВНЗ студентів з обмеженими функціональними можливостями як чинника побудови життєвих перспектив.
4. Визначити структуру та зміст психологічних бар'єрів у студентів з обмеженими функціональними можливостями, що виникають при побудові ними власних життєвих перспектив.
5. Розробити та апробувати програму комплексної психологічної роботи з категорією студентів з обмеженими функціональними можливостями, які навчаються у вищому навчальному закладі.

Методологічну та теоретичну основу дослідження складають: феноменологічна теорія особистості (К.Роджерс), теорія генезису особистості (С.Д.Максименко), теорія спрямованості у майбутнє (А.Адлер, Л.І.Анциферова), принципи розвитку особистості як суб'єкта життєвого шляху (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, М.Й.Боришевський, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко), теорія корегування самопередбачень (Дж.Роттер), теорія визначення часових перспектив (Л.Франкл), концепція щодо компенсаторних можливостей людини (А.Адлер, З.Фрейд, К.Г.Юнг), поняття образу тіла та його місця в структурі самосвідомості (О.Т.Соколова), структура образу тіла як взаємодія когнітивного, емоційного та регулятивного компонентів (О.Т.Соколова, Т.Кеш, М.Пауелл, А.Ю.Рождественський), концепція цілепокладання та вимірів якості життя особистості (Ю.М.Швалб).

Для перевірки висунутої гіпотези та вирішення встановлених завдань

використані наступні *теоретичні методи*: аналіз проблеми на базі вітчизняної та зарубіжної наукової літератури; *емпіричні методи*: комплекс психодіагностичного тестування: методика «Смисложиттєві орієнтації» (СЖО) Д.О.Леонтєєва, «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» (А.А.Реан, В.А.Якуніна), «Мотивація навчання у ВНЗ» (Т.І.Ільїної), «Мотивація успіху та побоювання невдачі» (А.А.Реан), методика вивчення мотивації схвалення (Д.Краун, Д.Д.Марлоу), Шкали реактивної та особистісної тривожності (Спілбергера-Ханіна), Шкала депресії (В.Зунге, адаптація Т.І.Балашової), проєктивний тест колірних виборів (М.Люшера); анкетування: «Мій життєвий проєкт» Л.В.Сохань; опитування: опитувальник саморефлексії тілесного потенціалу (ОСТП) А.Ю.Рождественського, опитувальник рівня суб'єктивного контролю (Є.Ф.Бажин, Е.А.Голинкін, А.М.Еткід), опитувальник оцінки мотивації до досягнення цілі (Т.Елерса), характерологічний опитувальник (Кеттела), розроблений багатофакторний опитувальник, спрямований на виявлення психологічних особливостей життєвих перспектив категорії студентів з ОФМ; тренінги; статистичні та якісні методи обробки емпіричних даних.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що

вперше:

- досліджено особливості складових життєвих перспектив молодих людей з обмеженими функціональними можливостями в умовах інклюзивного навчання у ВНЗ;
- показано, що у більшості студентів з обмеженими функціональними можливостями усвідомлення власних життєвих перспектив знаходиться на низькому рівні, а самі перспективи погано структуровані та не узгоджені як по елементам, так і у часовому вимірі, професійні перспективи, незважаючи на навчання у ВНЗ, не включаються у загальну структуру життєвих перспектив, де переважають орієнтація на родинне життя та турбота про власне здоров'я;
- доведено, що психологічну основу побудови життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями утворюють рівень та якість усвідомлення власної тілесності;
- показано, що недостатній рівень сформованості психологічної структури учбово-професійної діяльності студентів з обмеженими функціональними можливостями, низький рівень їх комунікативної компетентності та значні недоліки у загальній соціальній адаптованості стають провідними чинниками при виникненні психологічних та особистісних проблем у процесі побудови власних життєвих перспектив;
- розроблено багатофакторний опитувальник, що дозволяє визначити психологічні особливості життєвих перспектив категорії молоді з обмеженими функціональними можливостями, виявити специфіку співвідношення їх життєвих та професійних перспектив, визначити зв'язок професійної мотивації з життєвими цінностями та особливості навчально-професійних позицій представників цієї категорії;

- розроблено та експериментально апробовано структурно-функціональну модель психологічного супроводу студентів з обмеженими функціональними можливостями, що сприяє позитивній побудові ними власних життєвих перспектив;

отримали подальший розвиток:

- теоретичні уявлення про психологічні механізми побудови життєвих перспектив у юнацькому віці;
- теоретичні уявлення про особливості розвитку особистості з обмеженими функціональними можливостями в умовах інклюзивної вищої освіти;
- моделі надання психологічної допомоги особам з обмеженими функціональними можливостями.

вдосконалено:

- методи психологічної діагностики структури та змісту життєвих перспектив осіб з обмеженими функціональними можливостями;
- методи психологічного супроводу та підтримки студентів з обмеженими функціональними можливостями.

Практичне значення роботи полягає в тому, що: представлено емпіричну модель зон проблематизації навчальної діяльності категорії студентів з обмеженими функціональними можливостями; розроблено та впроваджено програму комплексної психологічної роботи з категорією студентів з обмеженими функціональними можливостями, яка може бути здійснена в рамках психологічної служби ВНЗ. Матеріали дослідження використовуються в навчальних спецкурсах «Психологічна допомога різним верстам населення», «Практикум з індивідуального консультування» при підготовці практичних психологів.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечені теоретичним обґрунтуванням досліджуваної проблеми, застосуванням комплексу методів, які відповідають предмету, меті та завданням дослідження, а також застосуванням методів статистичного та якісного аналізу результатів дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження доповідалися й були схвалені на Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні проблеми збереження репродуктивного здоров'я» (м. Київ, 2005), Міжнародній науково-практичній конференції «Современные подходы к продвижению здоровья» (г. Гомель Беларусь, 2006), Першій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-психологічні, педагогічні, фізичні, юридичні та медичні проблеми підготовки фахівців в сучасних умовах» (м. Горлівка, 2006), VI міжнародній науково-практичній конференції «ПСИ-ФАКТОР: психологические факторы жизнедеятельности» (м. Новомосковськ Росія, 2009), V Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології» (м. Київ, 2009), організаційно-діяльнісній грі «Психологічна служба в сучасному вищому навчальному закладі» (м. Миколаїв, 2009), VII, X, XI підсумковій науково-практичній конференції викладачів «Актуальні проблеми науки та освіти» (м.

Маріуполь, 2005, 2008, 2009), на засіданнях лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України.

Публікації. Зміст та результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 10 публікаціях, з них 6 – у фахових виданнях, включених до списку, затвердженого ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (270 найменувань українською та іноземними мовами) та 3 додатків. Основний текст дисертації викладено на 170 сторінках, він містить 12 таблиць, 1 малюнок, 11 діаграм, 14 гістограм.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми та проблеми дослідження; визначено об'єкт, предмет та мету дослідження; сформульовано гіпотезу та завдання; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи.

У **першому розділі** «Психологічні складові життєвих перспектив особистості» розглянуто базові теоретичні підходи щодо проблеми життєвого шляху та життєвих перспектив особистості, зокрема в юнацькому віці; показано роль сприйняття характеристик тілесної організації індивіду в ситуації обмеженості функціональних можливостей та висвітлено особливості їх соціально-психологічної інтеграції у процесі навчання у ВНЗ.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки склалося розуміння життєвої перспективи та життєвої орієнтації особистості як усвідомлюваного суб'єктивного образу власного майбутнього. Значний внесок у дослідження проблематики життєвого шляху внесли як зарубіжні (А.Адлер, Е.Берн, Ш.Бюлер, Ж.Піаже, Е.Еріксон, К.Юнг), так і радянські та вітчизняні вчені (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Є.І.Головаха, В.А.Роменець, О.О.Кронік, С.Л.Рубінштейн, Л.В.Сохань, Т.М.Титаренко та інші). Теоретико-методологічний аналіз надає можливість виокремити два основних підходи щодо розгляду життєвого шляху особистості: часового та структурно-смыслового. Часова перспектива визначає спрямованість людського життя та наділяє ознаками тривалості життєву перспективу. Психологічне минуле, теперішнє та майбутнє утворюють органічну єдність часової цілісності буття особистості.

Смисловий вимір життєвого шляху особистості детермінований пошуком смислу життя, становленням життєвої позиції та дотриманням життєвої лінії. Особистісні смисли, які визначають організацію життєвого шляху, утворюють динамічну смислову систему: особистісні цінності, смислові конструкти та смислові диспозиції. Ціннісно-смыслова система, яка виконує функції регуляції та контролю життєтворчості особистості, має також просторово-часовий вимір свого розгортання.

Структурними компонентами, що забезпечують реалізацію життєвої перспективи, є життєві цілі, плани та програми, а також набутий особистістю життєвий досвід. Життєва перспектива є образом бажаного, усвідомлюваного як

можливого майбутнього життя за умов досягнення певних цілей (Т.С.Шляхтін, В.К.Вілюнас, С.Л.Рубінштейн, І.С.Кон, Л.В.Сохань, П.Кирилова, П.Герстман, В.Ф.Серенкова, О.Г.Шмельов). Життєві плани є засобом здійснення життєвих цілей, їх конкретизацією в хронологічному та змістовому аспектах. Життєві плани та життєві стратегії визначають порядок дій, необхідних для реалізації життєвих цілей. Розширеним варіантом життєвого плану є життєва програма особистості, яка охоплює не тільки близькі цілі, а й спрямована на планування всього життя людини. Побудова життєвих планів і програм спирається на життєвий досвід особистості та коректується ним.

В зарубіжній психологічній науці при розв'язанні проблеми життєвого шляху акцентується увага на об'єктивних закономірностях – етапах онтогенетичного розвитку людини, де життєвий шлях розуміється як: послідовність життєвих подій, зміна переживань та цінностей (Ш.Бюлер); розгортання життєвого сценарію (Е.Берн); історія індивідуалізації та самоусвідомлення, сповнена внутрішніх конфліктів (Е.Еріксон). З точки зору суб'єктного підходу життєвий шлях розглядається через його об'єктивацію в результатах життєдіяльності особистості, її здатності організувати власний розвиток та керувати ним. Зокрема, це концепції: культурно-історичного розвитку особистості як суб'єкта життя (С.Л.Рубінштейн); життєвої стратегії (К.О.Абульханова-Славська); реалізації вчинкового принципу (В.А.Роменець); еволюції та інволюції суб'єктних механізмів психічної активності (В.О.Татенко); зростання суб'єктності шляхом послідовних модифікацій ставлення до себе та до інших людей (Т.М.Титаренко). В межах суб'єктного підходу також висвітлюються ідеї життєтворчості як особливої форми творчого самовизначення та самоздійснення (В.М.Доній, І.О.Мартишок, О.Г.Злобіна, Л.В.Сохань, Г.М.Несен, В.І.Шинкарук).

Активізація самоаналізу та рефлексії, формування цілісного уявлення щодо себе та часу свого життя, затвердження індивідуальних життєвих цінностей, розробка життєвої позиції та поглядів на життя виступають якісно новими утвореннями в психічному розвитку молоді юнацького віку, які сприяють протіканню процесу побудови життєвих перспектив та створюють основу для реалізації запланованого (Е.Еріксон, Л.І.Божович, І.С.Кон, Є.І.Головаха, М.Й.Боришевський, С.Д.Максименко, Т.М.Титаренко, Р.Ф.Пасічняк).

Обмеженість функціональних можливостей (ОФМ), як психотравмуюча ситуація, активізує негативні прояви індивідуальних особливостей та тривожні переживання щодо власного здоров'я. Це стає причиною формування негативних очікувань, різноманітних страхів та суб'єктивних переживань, втрати життєвих перспектив, невизначеності прогнозу майбутнього (В.Е.Чудновський, О.В.Суворов). В умовах ціннісно-особистісної невизначеності та дезорієнтації відносно власних життєвих перспектив у молодих людей з обмеженими функціональними можливостями виникає низка особистих проблем, які пов'язані з психологічними труднощами професійного самовизначення та соціальної інтеграції в цілому (В.Д.Москаленко,

В.Г.Булигіна, А.А.Ністратов). Ставлення до тіла як основи «Я», виступає значним чинником життєдіяльності осіб з обмеженими функціональними можливостями (Є.Е.Газарова, А.Лоуен, М.О.Мдівані А.Ю.Рождественський).

Навчання у ВНЗ є важливою формою соціальної реабілітації та інтеграції молоді з обмеженими функціональними можливостями, а також механізмом створення для них рівних можливостей (Н.В.Васильєва, А.Й.Капська, М.Мід, Е.Гофман, П.Бергер, В.С.Соловійов). Учбово-професійна діяльність для юнаків з обмеженими функціональними можливостями стає не тільки значною віхою на їх життєвому шляху, але й умовою формування узгодженої загальної життєвої перспективи.

У другому розділі «Психологічні особливості життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями» представлено загальну програму емпіричного дослідження з визначенням методичного інструментарію, наведено результати емпіричного дослідження.

Дослідження проводилось на базі Маріупольського державного гуманітарного університету, Приазовського державного технічного університету та Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. В ньому приймали участь 115 осіб. З них: 55 осіб – це студенти з обмеженими функціональними можливостями віком від 19 до 22 років (27 осіб з порушеннями опірно-рухового апарату, 12 – з вадами зору, 16 – з порушеннями слуху) – експериментальна група; 60 осіб – студенти гуманітарних та технічних спеціальностей тієї ж вікової категорії, які не мають функціональних обмежень – контрольна група. Експериментальну вибірку нашого дослідження складає молодь з обмеженими функціональними можливостями, яка залучена до навчального процесу у ВНЗ, тобто достатньо адаптована до умов соціального середовища.

Програма емпіричного дослідження включала в себе п'ять етапів. Метою першого етапу було визначення провідних якісних та кількісних характеристик складових життєвих перспектив та орієнтацій студентів. На цьому етапі досліджувалися смисложиттєві орієнтації, життєві уявлення та цінності студентів за допомогою тесту смисложиттєвих орієнтації (СЖО) Д.О.Леонт'єва, анкети «Мій життєвий проект» Л.В.Сохань та розробленого нами багатофакторного опитувальника, спрямованого на виявлення психологічних особливостей життєвих перспектив категорії студентів з ОФМ (експериментальна група – ЕГ) у порівнянні із здоровими студентами (контрольна група – КГ).

За даними методики СЖО студенти з ОФМ показали: загальний низький рівень усвідомленості життя; переважну здатність чітко усвідомлювати лише свої найближчі життєві цілі та будувати невіддалені за часом життєві перспективи; сприйняття процесу власного життя як нецікавого, емоційно ненасиченого та ненаповненого змістом; переживання власної нереалізованості та безглуздості попереднього етапу свого життя; схильність покладатися на оточуючих та обставини (фактичні дані наведено у табл. 1).

Таблиця 1

Середні показники шкал методики СЖО по групам (у балах)

Група	Шкали					
	Цілі	Процес	Результат	Локус контролю – Я	Локус контролю – життя	Загальний показник УЖ
ЕГ	26,59	23,65	20,07	17,43	28,68	94,8
КГ	37,02	32,75	26,75	22,80	35,05	112,7
Середні показники та стандартні відхилення	31,14 +_6,08	29,95 +_5,29	24,38 +_4,63	19,86 +_4,08	29,42 +_5,95	99,43 +_15,79

За даними методики СЖО високі показники усвідомленості життя притаманні лише 11% представників ЕГ. Суттєво що саме для цієї групи студентів з ОФМ характерні: наявність значущих життєвих цілей у майбутньому, які надають їх життю усвідомленості та спрямованості на перспективу; позитивне сприйняття процесу власного життя та його оцінка як цікавого, емоційно насиченого та наповненого змістом; впевненість у власній спроможності будувати життя у відповідності зі своїми цілями та уявленнями, а також свідомо контролювати його..

Кількісний та якісний аналіз шкал методики СЖО показав, що рівень усвідомленості життя у студентів з ОФМ виступає провідним відносно до всіх інших показників. Це надало можливості з загальної вибірки ЕГ відокремити дві підгрупи респондентів: ЕГ-1 – з високим рівнем усвідомленості життя (11% від загальної вибірки ЕГ) та ЕГ-2 – з низьким рівнем усвідомленості життя (89%).

На другому етапі досліджувалися особливості саморефлексії особистого тілесного потенціалу та його місце в Я-структурі молодих людей з ОФМ за допомогою опитувальника саморефлексії тілесного потенціалу (ОСТП) А.Ю.Рожественського та опитувальника рівня суб'єктивного контролю (Є.Ф.Бажин, Е.А.Голинкін, А.М.Еткінд). Метою виступало експериментальне визначення типологічних відмінностей у рівні усвідомлення власної тілесності та визначення ролі феномену тілесності у детермінації поведінки та конструюванні власних життєвих перспектив представниками цієї категорії.

Особистісний (особистісно-центрований) тип саморефлексії тілесного потенціалу діагностований у всіх представників ЕГ-1 (з високим рівнем усвідомленості життя) та у 87% респондентів КГ, що свідчить про позитивне сприйняття ними власної тілесності та власного Я. Це виступає основою впевненості представників даної категорії у досягненні особистих життєвих цілей за рахунок власних можливостей та власної активності, що підтверджується показниками інтернальності локусу контролю опитувальника РСК.

Вітальний тип саморефлексії власної тілесності визначено тільки в ЕГ-2 (з низьким рівнем усвідомленості життя), що характеризує усвідомлення свого тіла як натурального біологічного об'єкту, відчуття постійної залежності від нього, та обумовлює особливості проектування особистого майбутнього.

Конформний (просоціальний) тип репрезентації тілесного потенціалу

властивий іншим представникам ЕГ-2 з низьким рівнем усвідомленості життя та 13% респондентів КГ, що відображає їх уявлення про призначення тіла як інструменту, ціннісний статус якого обмежується завданнями відповідності існуючим в соціумі уявленням. Незадоволеність більшості з них власною зовнішністю стає джерелом відсутності самоповаги та впевненості. Надмірна критичність досліджуваних ЕГ-2 з вітальним та конформним типом саморефлексії власної тілесності щодо власних можливостей, виразна орієнтація на соціальні уявлення та стереотипи, залежність від зовнішніх факторів, а також схильність приписувати власні невдачі соціальним обставинам, призводить до того, що власні проекти майбутнього не виходять за рамки короткотривалої найближчої перспективи (емпіричні дані представлені в таблиці 2).

Таблиця 2

Типи репрезентації власного тілесного потенціалу та показники інтернальності-екстернальності (бали/відсотки)

Група		Тип репрезентації тілесного потенціалу						Показники за методикою РСК			
		Вітальний		Конформний (просоціальний)		Особистісний		Інтернальність		Екстернальність	
		бали	%	бали	%	бали	%	бали	%	бали	%
ЕГ:	ЕГ-1	-	-	-	-	38	11	45	11	-	-
	ЕГ-2	10	49	21	40	-	-	-	-	4	89
КГ		-		29	13	40	87	49	97	12	3
Стандартне розподілення балів за методиками		7-16		16-32		32-49		> 44		>0	

Третій етап експериментального дослідження присвячений визначенню особливостей структури освітньої та учбової мотивації навчальної діяльності студентів досліджуваних груп з різним рівнем усвідомленості життя. Методичний інструментарій представлений розробленим багатофакторним опитувальником, а також методиками «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» (А.А.Реан, В.А.Якунін), «Мотивація навчання в ВНЗ» (Т.І.Льбіна), опитувальником оцінки мотивації до досягнення цілі (Т.Елерс), «Мотивація успіху та побоювання невдачі» (А.А.Реан), методикою вивчення мотивації схвалення (Д.Краун, Д.Д.Марлоу).

Переживання власної неповноцінності та особистісної залежності від оточуючих, визначене у студентів з ОФМ обумовлює специфічну обмежувальну освітню мотивацію навчання у ВНЗ: небажання займатися фізичною працею, намагання забезпечити собі спокійну та фізично неважку роботу, прагнення не завдавати неприємностей батькам, які намагаються дати їм вищу освіту. Для представників ЕГ-1 та КГ отримання знань заради майбутньої професійної діяльності, інтерес до навчальних предметів, які безпосередньо пов'язаний з майбутньою професією, виступають провідним стимулом навчання у ВНЗ. Спрямованість на професійну діяльність та професійний зріст входять до структури їх власних життєвих перспектив. Студенти ЕГ-2 менш орієнтовані на

професійне становлення, у них відсутня професійна самоідентифікація, їх життєві цілі не співвідносяться з професійними.

Аналіз результатів трьох попередніх етапів дослідження дозволив відокремити два механізми побудови життєвих перспектив у осіб з обмеженими функціональними можливостями.

1) *Самообмежувальний механізм* діє в тому випадку, коли фізичні (функціональні) обмеження індивіду мають компенсаторіку лише на фізичному рівні, а сам фізичний недолік (обмеження) стає основним фактором формування чіткої внутрішньої картини хвороби та неповноцінності.

2) *Компенсаторний механізм* – компенсація власних недоліків (обмежень) відбувається на більш високому психологічному рівні, тобто більш складні психологічні функції в структурі особистості стають основою для подолання існуючих обмежень, а більш низький (фізичний, функціональний) рівень стає для неї менш значущим. В цьому випадку фізичні (функціональні) обмеження індивіда мають соціальну компенсаторіку (за рахунок адекватної соціальної інтеграції) і чим вище компенсаторний рівень, на якому знаходиться індивід, тим менш значущим для нього стає само обмеження (або зовсім припиняє існувати у суб'єктивній картині себе та світу).

В структурі життєвих перспектив нами виокремлено вісім життєвих сфер в якості віддаленої чи найближчої перспективи, які представлені в різному відсотковому відношенні (таблиця 3). Найбільш пріоритетними життєвими сферами, у відношенні до яких представники ЕГ будують власні життєві перспективи, виступають: надбання та використання соціальних гарантій, власне здоров'я, матеріальний добробут (але не за рахунок власних зусиль та праці), особистісна самореалізація та сім'я. Найменш пріоритетними є робота і кар'єра, освітньо-професійна та комунікативна сфера. При цьому планування віддалених життєвих перспектив відносно власної особистісної самореалізації, роботи та кар'єри, освітньо-професійної діяльності та комунікативної сфери у представників ЕГ викликають значні ускладнення. В той саме час, респонденти КГ схильні будувати віддалені життєві перспективи щодо майбутньої роботи та кар'єри, освітньо-професійної діяльності та особистісної самореалізації, розширення комунікативної сфери та створення сім'ї. Показово, що сфера надбання та використання соціальних гарантій в життєвих перспективах представників КГ не представлена.

Таблиця 3

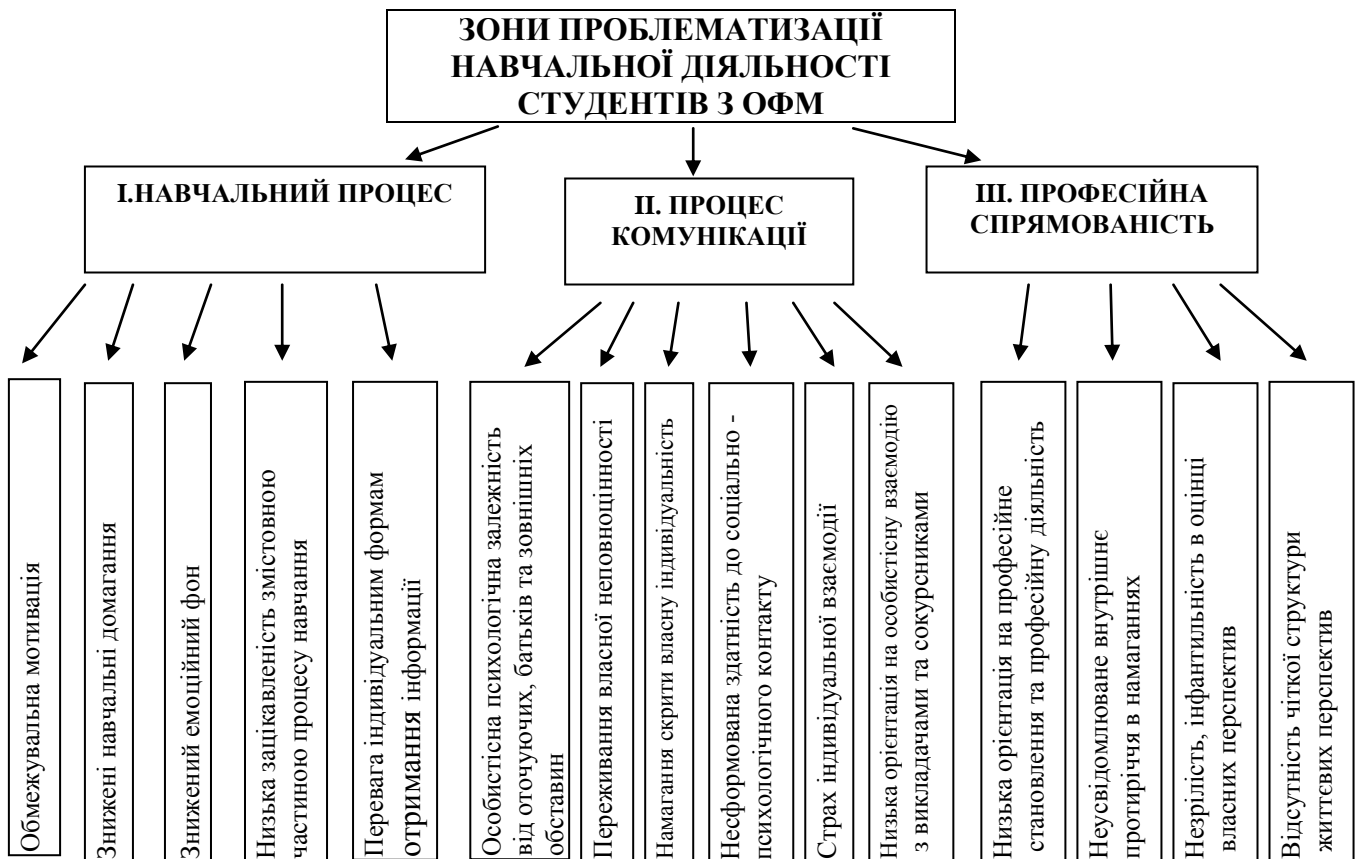
Життєві сфери у структурі життєвих перспектив (у%)

Структурне місце	Життєві сфери															
	Комунікативна		Освітньо-професійна		Робота, кар'єра		Сімейна		Особист. самореалізація		Матеріальна		Здоров'я		Соціальні гарантії	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Віддалені перспективи	7	52	11	80	11	80	62	65	13	83	33	50	60	5	67	-
Найближчі перспективи	11	8	13	12	22	20	-	5	54	6	40	-	16	5	22	-

На четвертому етапі вивчалися особливості психоемоційного стану та рівня тривожності представників ЕГ, а також специфіка їх комунікативних установок та поведінки в процесі міжособистісної взаємодії з сокурсниками та викладачами. Було використано такий діагностичний пакет методик: Шкали реактивної та особистісної тривожності Спілбергера-Ханіна, характерологічний опитувальник Кеттела, Шкала депресії (В.Зунге, адаптація Т.І.Балашової), проєктивний тест колірних виборів М.Люшера, а також анкетування та опитування.

Встановлено, що для переважної більшості представників ЕГ (93%) характерне переживання почуття незручності та хвилювання при встановленні первинного контакту, ускладнення в побудові комунікативної взаємодії, надія на виявлення первинної ініціативи в спілкуванні з боку партнера. Серед студентів з ОФМ 33% схильні категорично відмовлятися від спілкування з однолітками та сокурсниками. Кожному з них притаманний підвищений рівень особистісної та ситуативної тривожності, високий рівень емоційної напруженості, низька орієнтація на пряму соціальну взаємодію, страх індивідуальної взаємодії, а також бажання скрити власну індивідуальність. Ці характеристики зумовлюють особливості їх включення у навчальний процес: велику емоційну напруженість у більшості з них викликають форми роботи, які пов'язані з необхідністю виступати публічно; навіть при виконанні складного та незнайомого завдання вони схильні діяти самостійно, не звертаючись за допомогою до викладачів та сокурсників; в ситуації змагання у значній кількості з них виникає почуття тривоги та стурбованості. В міжособистісному спілкуванні та взаємодії більше значення для представників ЕГ набувають одиничні особистісні контакти: емоційна підтримка одного-двох сокурсників, батьків та близьких, якогось конкретного викладачів кафедри.

На п'ятому етапі, на основі даних багатофакторного опитувальника, проаналізовані основні зони виникнення ускладнень в навчальній діяльності категорії студентів з ОФМ, які представлені в емпіричній моделі (мал. 1).

Мал. 1. Емпірична модель зон проблематизації навчальної діяльності студентів з ОФМ

У третьому розділі «Психологічний супровід студентів з обмеженими функціональними можливостями» представлено структурно-функціональну модель психологічного супроводу студентів з ОФМ; описано результати експериментальної перевірки ефективності комплексної психологічної роботи з представниками цієї категорії.

Структурно-функціональна модель психологічного супроводу студентів з ОФМ (табл. 4) включає основні напрямки роботи, що визначаються провідними зонами проблематизації у навчальній діяльності представників цієї категорії, та відповідні форми психологічної роботи.

В рамках формувального експерименту дослідження здійснено комплексну психологічну роботу зі студентами з ОФМ (ЕГ), яка включала декілька етапів та напрямків. Перший етап роботи спрямований на цільову групу студентів з ОФМ — представників ЕГ-2 (89% від загальної вибірки ЕГ) для яких характерне включення власних обмежень в структуру образу-Я, що в свою чергу впливає на специфіку проектування ними власного майбутнього. Програма роботи включала: 1) тренінг, спрямований на розвиток розуміння власної системи цінностей та суб'єктивних смислів, на розкриття прихованих ресурсів, вирішення внутрішніх протиріч, створення умов для засвоєння та перетворення отриманого досвіду у власні ресурси, відчуття відповідальності за власні життєві вибори; 2) індивідуальне та групове консультування, спрямоване на усвідомлення молодими людьми з ОФМ протиріч у власній особистісній

структурі, на активізацію внутрішніх особистісних ресурсів, формування самоідентичності та самоприйняття власної особистості; 3) групи взаємодопомоги та взаємопідтримки, робота яких сприяла усвідомленню студентами з ОФМ власної належності до групи людей, які стикаються з подібними проблемами, з тими ж самими ускладненнями в стінах ВНЗ та поза ними, переживають ідентичні почуття та емоції.

Таблиця 4

Структурно-функціональна модель психологічного супроводу студентів з обмеженими функціональними можливостями

Зони проблематизації у навчальній діяльності	Напрямки психологічної роботи		
	Психологічна допомога	Психологічний супровід	Інформаційно-методичне забезпечення оточення (викладачі, студенти)
Навчальний процес	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток позитивно орієнтованої навчальної мотивації; - формування адекватного відношення до власних навчальних досягнень; - розвиток навчальних інтересів та зацікавленості змістовною частиною процесу навчання 	<ul style="list-style-type: none"> - супровід процесу адаптації до нових умов навчання у ВНЗ; - здійснення індивідуально-психологічної підтримки в ході навчального процесу; 	<ul style="list-style-type: none"> - методична підготовка викладачів до використання сучасних навчальних технологій з метою вдосконалення навчального процесу; - сприяння впровадженню викладачами інноваційних освітніх технологій;
Процес комунікації	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток соціально-комунікативних компетенцій; - індивідуально-психологічна допомога з подолання негативних комунікативних установок та особистісних бар'єрів; - формування орієнтації на особистісну взаємодію з викладачами та співкурсниками; - розвиток здатності до встановлення соціально-комунікативних контактів 	<ul style="list-style-type: none"> - супровід процесу адаптації до нових умов соціальної взаємодії та комунікації; - індивідуально-психологічна підтримка в ході залучення до соціально-комунікативних процесів; - інформаційна підтримка з питань функціонування громадських та студентських об'єднань; - психологічний супровід процесу інтеграції в академічну групу та студентську громаду; 	<ul style="list-style-type: none"> - інформаційне забезпечення викладачів та студентів щодо соціально-психологічних особливостей осіб з ОФМ з метою: підвищення рівня толерантного ставлення; подолання негативних стереотипів та установок, розвитку здатності до прийняття; - методичне забезпечення викладачів з метою ефективної організації навчально-виховної роботи;
Професійна спрямованість	<ul style="list-style-type: none"> - подолання особистісних недоліків, що склалися на попередніх етапах онтогенезу; - побудова позитивно спрямованих життєвих перспектив; - формування спрямованості на професійне становлення та професійну діяльність; - індивідуально-психологічна допомога з розвитку значущих індивідуально-психологічних здібностей та якостей; - розвиток професійної Я-концепції 	<ul style="list-style-type: none"> - індивідуально-психологічна підтримка в процесі професійного становлення та досягнення професійної самоідентифікації; - інформаційна підтримка з питань соціальних прав та гарантій, соціально-трудового законодавства; 	<ul style="list-style-type: none"> - розробка рекомендацій для викладачів щодо опори на ті психологічні функції студентів з ОФМ, що виступають основою для їх професійного становлення та розвитку;

Тренінгова програма розрахована на 40 годин (10 занять по 4 години). Мета тренінгу полягала у подоланні недоліків в особистісному розвитку молодих людей з ОФМ, що склалися на попередніх етапах онтогенезу, в створенні умов для їх особистісного розвитку через рефлексивний аналіз різних аспектів власного «Я» та власних можливостей, для формування навичок цілепокладання та проектування перспектив власного життя, а також усвідомлення та прийняття відповідальності за власне життя, формування навчально-професійної орієнтації. При розробці тренінгового сценарію враховувалися специфічні особистісні особливості контингенту учасників тренінгу: наявність негативного сприйняття власного «Я» та переживання власної неповноцінності, намагання приховувати власну індивідуальність, страх соціальної взаємодії та уникнення групових форм роботи.

Використання індивідуального та групового консультування сприяло розвитку зрілих адекватних оцінок власних життєвих перспектив молодих людей з ОФМ, створювало умови для усвідомленого прийняття ними міри відповідальності за власне життя.

Робота груп взаємодопомоги та взаємопідтримки допомогла викликати зацікавленість учасників в спілкуванні та взаємодії з представниками своєї категорії, а також бажання поділитися власним досвідом та досягненнями. Крім того, участь в подібних групах сприяла блокуванню страху соціальної взаємодії та формуванню позитивного відношення до групових форм роботи.

Другий етап роботи спрямований на цільову групу студентів з ОФМ (55 осіб), для яких характерна низька орієнтація на пряму соціальну взаємодію, побоювання індивідуальної взаємодії, а також бажання приховувати власну індивідуальність. Виходячи з визначених проблем, розроблено тренінгову програму, яка розрахована на 20 годин (5 занять по 4 години) та спрямована на розвиток комунікативних навичок у студентів з ОФМ, на формування в них здатності до встановлення соціальних комунікативних контактів з оточуючими, подолання негативних комунікативних установок та очікувань, зняття існуючих комунікативних страхів та бар'єрів. Тренінгова робота супроводжувалася такими формами роботи, як індивідуальне консультування, робота груп спілкування.

Після завершення двох етапів тренінгової роботи здійснено контрольну діагностику: 1) рівня усвідомлення власної тілесності та особливостей співвідношення складових життєвих перспектив респондентів ЕГ-2, що приймали участь в першому етапі роботи (за допомогою методик СЖО Д.О.Леонтьєва та ОСТП А.Ю.Рождественського); 2) особливостей психоемоційного стану та рівня прояву тривожності у представників ЕГ, що приймали участь у другому етапі роботи (за допомогою методик: Шкали реактивної та особистісної тривожності Ч.Д.Спілбергера, Ю.Л.Ханіна, характерологічний опитувальник Р.Б.Кеттела, Шкала депресії В.Зунге). Участь в роботі, спрямованій на формування позитивного Я-образу та розвитку здатності до побудови узгодженої життєвої перспективи дозволила представникам ЕГ-2 усвідомити власні можливості та потенціали, оцінити свої бажання та

устримлення. 8 особам (15%) з ЕГ-2 вдалося подолати негативні установки щодо власного тіла і власних можливостей та змінити рівень усвідомлення тілесного потенціалу з вітального на конформний (просоціальний) (таблиця 5). Наявна позитивна динаміка в особливостях сприйняття власної тілесності у інших учасників ЕГ-2 (41 особа – 75%) підтверджується підвищенням загальної кількості балів за вітальним типом репрезентації тілесного потенціалу (до 15) що межує з більш високим рівнем усвідомлення власної тілесності – конформним (просоціальним). Кожен з них усвідомив надмірну залежність від власного тіла, орієнтацію на соціальні уявлення та стереотипи, залежність від зовнішніх факторів.

Таблиця 5

Динаміка показників усвідомлення власного тілесного потенціалу представниками ЕГ-2 за методикою ОСТП (бали/відсотки)

Тип ставлення	ЕГ-2 (n = 49)				ЕГ-1 (n = 6)		КГ (n = 60)		Стандартні показники за методикою ОСТП (бали)
	До експерименту		Після експерименту		бали	%	бали	%	
	бали	%	бали	%					
Вітальний тип	10	49	15	34	-	-	-	-	7-16
Конформний (просоціальний) тип	21	40	31	55	-	-	29	13	16-32
Особистісний тип	-	-	-	-	38	13	40	87	32-49

Процес подолання негативних установок щодо власних можливостей, розкриття прихованих ресурсів (фізичних та особистісних), усвідомлення внутрішніх протиріч представниками ЕГ2 в ході тренінгу створив умови для усвідомлення ними власного життя в цілому, про що свідчить підвищення показників загальної усвідомленості життя (таблиця 6). Про усвідомлення прийняття ними відповідальності за власні життєві вибори свідчить підвищення показників за шкалою «Локус контролю-Я». Зміни показників за шкалою «Цілі» свідчать про те, що в ході роботи тренінгової групи учасникам вдалося досягти усвідомлення власних життєвих та професійних цілей. Про сприйняття самого процесу життя як насиченого, змістовного та захоплюючого свідчать підвищені показники за шкалою «Процес». Проте, незначне підвищення показників за шкалою «Локус контролю-життя» свідчить про стійкість особистісної залежності більшості представників ЕГ2 від зовнішніх соціальних обставин, про наявність існуючої установки «життя не підвладне контролю». В цілому показники за усіма шкалами увійшли в межі статистичної норми.

Таблиця 6

**Динаміка показників складових життєвих перспектив представників ЕГ-2
за методикою СЖО (бали)**

Шкали	ЕГ 2 (n = 49)		ЕГ1 (n = 6)	КГ (n = 60)	Середні показники субшкал та стандартні відхилення
	До експерименту	Після експерименту			
Цілі	23,03	27,9	30,14	37,02	31,14+_6,08
Процес	22,13	24,7	25,17	32,75	29,95+_5,29
Результат	18,03	19,81	22,10	26,75	24,38+_4,63
Локус контролю-Я	14,10	18,3	20,75	22,80	19,86+_4,08
Локус контролю –життя	22,46	24,7	34,89	35,05	29,42+_5,95
Загальний показник усвідомленості життя	79,5	92,4	110,1	112,7	99,43+_15,79

Результатом другого етапу роботи став розвиток у представників ЕГ комунікативних навичок та формування здатності до встановлення соціальних комунікативних контактів з оточуючими. Так зменшилась кількість респондентів з низьким рівнем товариськості: 47% з них відмічають, що відтепер не стануть відмовлятися від спілкування з однолітками та сокурсниками; у 17% – відмічається зняття заборони щодо експресивних проявів в ході комунікації; у 40% представників ЕГ діагностовано підвищення рівня прояву сміливості та ініціативи в процесі комунікативної взаємодії (кожен з них впевнений в тому, що зможе подолати почуття незручності та хвилювання при встановленні первинного контакту, більше не буде сподіватися на виявлення ініціативи в спілкування з боку партнера, а зможе взяти її на себе); 20% респондентів ЕГ виявляють менш високий рівень прояву тривожності та невпевненості в ході спілкування та взаємодії.

Крім того, результатом впровадження комплексної психологічної роботи з представниками ЕГ є наявна динаміка змін кількісних характеристик життєвих сфер, представлених в структурі їх життєвих перспектив (табл. 7).

Таблиця 7

**Динаміка змін кількісних характеристик життєвих сфер, представлених в
структурі життєвих перспектив представників ЕГ (у %)**

Життєві сфери	Віддалені перспективи		Найближчі перспективи	
	ДО	ПІСЛЯ	ДО	ПІСЛЯ
Особистісна самореалізація	13	62	54	26
Комунікативна	7	24	11	29
Освітньо- професійна	11	44	13	7
Суспільна	-	40	-	11
Здоров'я	60	38	16	11
Сімейна	62	47	-	
Робота, кар'єра	11	45	22	-
Соціальні гарантії	67	31	22	7
Матеріальна	33	9	40	15

Так на перший план виступає сфера особистісної самореалізації, комунікативна та освітньо-професійна сфера. З'являється суспільна сфера, як можливість реалізації власних сил та потенціалів. В структурі життєвих перспектив представників ЕГ також набуває значущості сфера роботи і кар'єри. При цьому, помітна тенденція переходу до віддаленого планування власного майбутнього. В той же час, сфера власного здоров'я, надбання соціальних гарантій та матеріальна сфера стають менш актуальними та посідають останнє місце в структурі життєвих перспектив представників цієї категорії.

Таким чином, отримані дані показали ефективність комплексної психологічної роботи зі студентами з ОФМ.

У **висновках** підведені підсумки проведеного теоретичного аналізу та здійсненого емпіричного дослідження:

1. Теоретичний аналіз проблеми формування життєвих перспектив особистості показав, що життєва перспектива як образ бажаного та усвідомлюваного майбутнього виступає складним психічним утворенням, що регулює розгортання життєвого шляху особистості. Вона органічно пов'язана з проблемою долі людини – благополуччям та ефективністю її життя і діяльності, моральним та емоційним задоволенням власним життям. Активізація самоаналізу та рефлексії, формування цілісного уявлення щодо себе та часу свого життя, затвердження індивідуальних життєвих цінностей, розробка життєвої позиції та поглядів на життя виступають якісно новими утвореннями в психічному розвитку молоді юнацького віку.

2. Побудова життєвої перспективи та стратегії життєдіяльності набуває особливого значення у специфічній ситуації – ситуації обмеженості функціональних можливостей людини. Вивчення специфічних особливостей навчання, професійного становлення та екзистенціального самовизначення студентів з ОФМ показало, що вища освіта повинна сприяти формуванню та розвитку у представників цієї категорії власної психологічної структури, яка заснована на усвідомленні своїх можливостей та потенціалів.

3. Емпіричне дослідження показало існування певної закономірності впливу специфіки усвідомлення молоддю з ОФМ свого тілесного потенціалу на проектування власного майбутнього. Конструювання сценаріїв свого майбутнього представниками цієї категорії в значній мірі залежить від надмірної критичної оцінки ними власних можливостей, виразної орієнтації на соціальні уявлення та стереотипи, а також від схильності приписувати власні невдачі соціальним обставинам. Сприйняття власного тіла як непотрібної перешкоди, постійне відчуття залежності від нього та пов'язане з цим почуття невпевненості, впливають на проектування власного майбутнього. Зосередженість на власних обмеженнях блокує природну для юнацького віку здатність планувати власне майбутнє, будувати найближчі та віддалені перспективи свого життя.

4. У студентів з ОФМ виявлено два механізми побудови життєвих перспектив: самообмежувальний, при якому побудова життєвих перспектив індивідом заснована на врахуванні власних обмежень, а фізичний недолік

(обмеження) виступає основним фактором формування чіткої внутрішньої картини – картини хвороби та неповноцінності; та компенсаторний, при якому процес компенсації існуючих обмежень відбувається за рахунок механізмів більш високого психологічного рівня, коли фізичні (функціональні) обмеження індивіда стають для нього менш значущими або зовсім припиняють існувати за рахунок адекватної соціальної інтеграції.

5. Вищий навчальний заклад у відношенні до цієї категорії студентів повинен сприяти формуванню у них адекватних уявлень щодо власних можливостей, створювати умови для пошуку шляхів максимальної реалізації своїх можливостей, сприяти розвитку самої сильної психологічної здібності, яка стане основою формування смисложиттєвих орієнтацій, професійної самоідентифікації та успішній соціальній інтеграції. Тому модель психологічної роботи з категорією студентів з ОФМ повинна включати три основні напрямки: психологічну допомогу студентам з ОФМ; психологічний супровід та підтримку представників цієї категорії; а також інформаційно-методичну роботу з їх соціальним оточенням.

6. Експериментально встановлено ефективність комплексної психологічної роботи, яка сприяє подоланню недоліків в особистісному розвитку молодих людей з ОФМ, що склалися на попередніх етапах онтогенезу, створенню умов для їх особистісного розвитку через рефлексивний аналіз аспектів власного Я та власних можливостей, формуванню навичок цілепокладання та проектування перспектив власного життя, а також усвідомленню та прийняттю відповідальності за власне життя, формуванню навчально-професійної орієнтації.

Подальші перспективи дослідження пов'язані з визначенням психологічних аспектів самоактуалізації та самореалізації осіб з обмеженими функціональними можливостями.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України:

1. Тищенко Л.В. Соціально-психологічні аспекти супроводу процесу навчання студентів з обмеженими функціональними можливостями / Тищенко Л.В. // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Зб. Статей: Вип. 9. Ч.1. – Ялта: РВВ РВУЗ КГУ, 2006. – С. 77-84.
2. Тищенко Л.В. Особливості смисложиттєвих орієнтацій студентів з обмеженими функціональними можливостями / Тищенко Л.В. // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України./ за ред. Максименка С.Д. – К.: «Логос», 2007, т. 7, вип. 11. – С. 306-312.
3. Тищенко Л.В. Особливості співвідношення мотиваційної структури навчальної діяльності студентів з ОФМ з рівнем усвідомлення ними власних професійних та життєвих перспектив / Тищенко Л.В. // АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. / за ред. Максименка С.Д. – К.: «Логос», 2008. –

- т. 7, вип.15. – С. 283-286.
4. Тищенко Л.В. Роль та місце тілесної складової в Я-структурі молодих людей з ОФМ / Тищенко Л.В. //Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України; За ред. С.Д.Максименка. – Т. 7: Екологічна психологія. – Вип. 17: Психологія освітнього простору. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2008. – С. 181-184.
  5. Тищенко Л.В. Аналіз освітніх моделей навчання осіб з обмеженими функціональними можливостями / Тищенко Л.В. // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія: Збірник наукових праць / За ред. академіка Максименка С.Д. – Т.7 – Вип. 20 – Ч.2 – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – С. 194-198.
  6. Тищенко Л.В. Варіативна модель соціально-психологічного супроводу категорії студентів з обмеженими функціональними можливостями / Тищенко Л.В. // АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. / за ред. Максименка С.Д. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І.Франка», –2009. – т. 7, вип. 21. – С. 210-214.

Статті та тези доповідей на науково-практичних конференціях та семінарах:

7. Тищенко Л.В. Вплив психологічних факторів на репродуктивну поведінку та репродуктивні установки молодих людей з обмеженими функціональними можливостями / Тищенко Л.В. // Психологічні проблеми збереження репродуктивного здоров'я: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (1-2 грудня 2005 р.). – К.: Міленіум, 2005. – С. 373-376.
8. Тищенко Л.В. Социально-психологические и медицинские аспекты сопровождения процесса обучения студентов с ограниченными функциональными возможностями / Тищенко Л.В. // Современные подходы к продвижению здоровья: Материалы Международной научно-практической конференции (19-20 января 2006, г.Гомель); под ред. д-ра мед. наук, проф. Шаршаковой Т.М.; канд. пед. наук, доцента Гатальской Г.В. – Гомель: УО «Гомельский государственный медицинский университет», 2006. – С. 153-154.
9. Тищенко Л.В. Особливості життєвих стратегій молодих людей з обмеженими функціональними можливостями / Тищенко Л.В. // Соціально-психологічні, педагогічні, фізичні, юридичні та медичні проблеми підготовки фахівців в сучасних умовах: Тези доповідей. Том 2 – Горлівка: Університет «Україна», 2006. – С.49-52.
10. Тищенко Л.В. Проблема соціалізації особистості з обмеженими функціональними можливостями / Тищенко Л.В. // Пси-фактор: психологические факторы жизнедеятельности: Материалы VI международной научно-практической конференции (Новомосковск, 28 февраля 2009 г.). В 2-х ч. – Новомосковск: НФ УРАО, 2009. – Ч.2. – С. 46-49.

АНОТАЦІЇ

Тищенко Л.В. Психологічні особливості життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, Київ, 2010.

Дисертаційне дослідження присвячено визначенню психологічних особливостей життєвих перспектив молодих людей з обмеженими функціональними можливостями в умовах інклюзивного навчання у ВНЗ. Показано, що психологічну основу побудови життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями утворюють рівень та якість усвідомлення власної тілесності.

Розглянуто психологічні особливості навчання у ВНЗ студентів з обмеженими функціональними можливостями як етапу їх життєвого шляху і побудови власних життєвих перспектив. Представлено емпіричну модель зон проблематизації навчальної діяльності представників цієї категорії та доведено, що недостатній рівень сформованості психологічної структури учбово-професійної діяльності, низький рівень їх комунікативної компетентності та значні недоліки у загальній соціальній адаптованості стають провідними чинниками при виникненні психологічних та особистісних проблем у процесі побудови власних життєвих перспектив.

Розроблено та експериментально апробовано структурно-функціональну модель психологічного супроводу та підтримки студентів з обмеженими функціональними можливостями, що сприяє позитивній побудові ними власних життєвих перспектив. Впроваджено програму комплексної психологічної роботи з категорією студентів з обмеженими функціональними можливостями, яка може здійснюватися в рамках психологічної служби ВНЗ.

Ключові слова: обмеження функціональних можливостей, життєві перспективи, усвідомлення тілесності, інклюзивне навчання, психологічний супровід та підтримка.

Тищенко Л.В. Психологические особенности жизненных перспектив студентов с ограниченными функциональными возможностями. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины, Киев, 2010.

Диссертационное исследование посвящено изучению психологических особенностей жизненных перспектив молодых людей с ограниченными функциональными возможностями в условиях инклюзивного обучения в ВУЗе. Показано, что психологическую основу построения жизненных перспектив студентов с ограниченными функциональными возможностями составляют уровень и качество осознанности собственной телесности.

Рассмотрены психологические особенности обучения в ВУЗе студентов с ограниченными функциональными возможностями как этапа их жизненного пути и построения собственных жизненных перспектив. Представлено эмпирическую модель зон проблематизації учебной деятельности представителей этой категории. На основе проведенного анализа показано, что недостаточный уровень сформированности психологической структуры учебно-профессиональной деятельности, низкий уровень коммуникативной компетентности и значительные недостатки социальной адаптации являются ведущими факторами при возникновении психологических и личностных проблем в процессе построения жизненных перспектив студентами с ограниченными функциональными возможностями.

Разработана и экспериментально апробирована структурно-функциональная модель психологического сопровождения и поддержки представителей этой категории. Внедрена программа комплексной психологической работы, которая способствует личностному развитию через рефлексивный анализ аспектов Я и собственных возможностей, создает условия для формирования навыков целеполагания и жизненного проектирования, осознания и принятия ответственности, а также развития учебно-профессиональной ориентации. Данная работа может осуществляться в рамках психологической службы ВУЗа.

Ключевые слова: ограничение функциональных возможностей, жизненные перспективы, осознание телесности, инклюзивное обучение, психологическое сопровождение и поддержка.

Tishchenko L.V. Psychological peculiarities of the life perspectives of students with limited [functional capabilities](#). - Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.01 - general psychology, history of psychology. - Institute of Psychology named after G.S.Kostjuk. Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kiev, 2010.

The dissertation is devoted to the study of psychological peculiarities of the life prospects of young people with limited [functional capabilities](#) in the conditions of inclusive education at the university. It is shown that the level and quality of awareness of their own corporeality make the psychological basis for constructing the life prospects of students with limited [functional capabilities](#).

The psychological features of teaching students with limited [functional capabilities](#) in higher educational establishments have been considered as a stage of their life and arrangement of their own life prospects. It has been presented the empirical model of the problem zones of the representatives' educational activities. It has been proved that insufficient level of the psychological structure formation of educational and professional activities, their low level of communicative competence and considerable shortcomings of social adaptation are the leading factors in uprising the psychological and personal problems in the process of constructing their own life perspectives.

The structural and functional model of students with limited disabilities'

psychological follow-up and support has been worked out and tested. The model conduces to the positive construction of their own life perspectives. The program of complex psychological work with the category of students with limited [functional capabilities](#) has been implemented that can be carried out within the framework of the psychological service of the University.

Key words: limited [functional capabilities](#), life perspectives, the awareness of corporeality, inclusive education, psychological follow-up and support.